IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

आदिवासिलोकपरम्परायां ग्रामसंगठनविमर्शः ।

(ĀDIVĀSI-LOKA-PARAMPARĀYĀṀ GRAMASAṀGATHANA-BIMARŚAḤ)

राजुसूत्रधरः
शोधछात्रः
संस्कृतविभागस्य
सिधो-कान्हो-वीरसाविश्वविद्यालयस्य ।

कस्यापि ग्रामस्य विकाशाय एकस्य समूहस्य संगठनस्य वा निर्माणं जनाः कुर्वन्ति । तस्मिन् ग्रामे एकः ग्रामप्रधानो विद्यते । तस्य ग्रामप्रधानस्य सहायकरूपेण केचन सदस्याः निर्वाचिताः भवन्ति। एतेषां निर्वाचनं ग्रामवासिनः कुर्वन्ति । एतेषामेव समूह ग्रामपरिषद् नाम्ना किम्वा ग्रामसंगठननाम्ना इत्यभिधीयते । अस्य ग्रामसंगठनस्य परिणतिः ग्रामपञ्चायतरूपेण भवति। अस्या ग्रामपञ्चायतसमितेः मूलोद्येश्यं भवति ग्रामस्य विकाशः। अस्या ग्रामपरिषद्समितेः प्रतिवर्षं निर्वाचनमभवत् । निर्वाचने निर्वाचनकर्तारः तत्रेत्येता जना एवाधिकारिणोऽभवन्। तत्र ग्रामपतिः विशपतिः ग्रामीणि नाम्ना च ग्रामप्रधानः संज्ञायते स्म। तस्यैव अनुकरणं वहुकालादनन्तरमत्र आदिवासिसमाजेऽपि दृश्यतैति विदुषां मतं, परञ्च केचन विद्वांसः इतिहासकारा अनुमीयन्ते यत् सर्वप्राचीनादिवासिसमाजः अस्यां भूमौ सुप्रतिष्ठितोऽभवत् । यस्मिन् समये वैदिकपञ्चजनानां निर्धारणमभवत् तदारभ्यः आदिवासिसमाजो दरीदृश्यते। अत आदिवासिनो गृहस्वरूपमेव भारतवर्षम् । देशेऽस्मिन् कालक्रमेण शक-हुन्-पाठान्-मोघलादीनां वहुजात्यादीनामाक्रमणेन सह यद्यपि समावेशं भवति तथापि आदिवासिजनाः स्वगृहसदृशदेशं न परित्यज्य अधुनापि स्वास्तित्वं प्रदर्शयन्ति । प्रतिवन्धकतापूर्णजीवनयापनेन वहुभिः आदिवासिगौष्ठीभिः सम्प्रति विश्वायनयुगेऽपि ;हसवइंसप्रंजपवद) आधुनिकतां स्पर्शः न क्रियते । ते आदिवासिजनाः अधुनापि अरण्य-पर्वतादिषु स्वगृहं निर्माय वसवासं कुर्वन्ति । भारतवर्ष अद्यावधि वृहदादिवासिसमन्वितदेशः, यत्र ८४.४ मिलियन इत्यस्याधिक आदिवासिनः निवासस्थलं ये सन्ति समग्रभारतीयानां ८.२० प्रतिशतमेव ।[१] समग्रभारतवर्षे संविधानानुसारं ४३७ आदिवासिगोष्ठ्यः तालिकाभूक्तं सन्ति । तन्मध्ये पश्चिमवङ्गेषु एकचत्वारिंशत् (४१) आदिवासिगोष्यः परिलक्ष्यन्ते । किन्तु १९७६ तमे वर्षे श्जीम ैबीमकनसमक बेंज ंदक बीमकनसमक जतपइमेश इति आइनानुसारेण ३८ गोष्ठीः आदिवासितालिकाभूक्तमभवत् । ते आदिवासिजना सन्ति –असुर-औरां-करमालि - किसान-कोरऔयान - कोडा-खारओयार-खोन्द्-गरेत्-गारो-गोण्ड-चाकमा-चिरवरैक-चरो-नागेसिया-पाराहाइया-विरजिया - विरहड-वेदिया-वैगा-भुटिया-भूमिज्-मग-मालपाहाडि-माहलि-मुण्डा-मेच -भ्रु-राभा-लेपचा - लोधा-खाडियावा - लोहार-शवर-शाओरिया - पाहाडिया-साँओताल-हाजं-हो इत्यादयः। सामाजिकार्थिक-सांस्कृतिकजीवनस्य सर्वविधमुत्थानाय एकस्य संगठनस्य निर्माणमादिवासिसम्प्रदायेन कृतमिति । प्रायेषु सर्वेषु आदिवासिगोष्ठीषु येषु स्वतन्त्ररूपेण

पञ्चायतसमिति विद्यतेए अस्मिन् जनपञ्चायतसमितौ आदिवासीनां विविधानां समस्यानां समाधानं यथोपयुक्तसमये निरपेक्षभावेन विधीयते । सामाजिकनियमश्रृङ्खलानुकुलमेवानुष्ठानोत्सवादिकार्यं यथोपलब्ध निर्दिष्टसमये क्रियते । अस्यां पञ्चायतसमितौ तेषां शासनतन्त्रं निर्मीयते । तेनैव शासनतन्त्रेण प्रतिवर्षं कार्यकलापानां विचारविमर्शपूर्वकं निर्धारणं भवति । नवीनवर्षे ये खलु कार्यक्रमाः सम्प्रदायमध्ये करिष्यन्ते तेषां सर्वेषां रूपरेखास्मिन् तन्त्रैव निधार्य्यते । सर्वासु आदिवासिगोष्ठीषु मध्ये पश्चिमबङ्गप्रदेशे सर्वाधिकाः आदिवासिनः वर्तन्ते । तत्र साँऔतालसम्प्रदायस्य संख्याधिकाः दृश्यन्ते । अत्र साँऔतालसम्प्रदायस्य ग्रामसंगठनं सुसंगठितं वर्तते । इदमवेव ग्रामसंगठनं तेषां कृते निम्न-न्यायालयस्वरूपं वर्तते । अपि च अस्य समाजस्य ग्रामसंगठनं शास्त्रसम्मतं विज्ञायते । यथा राज्यसञ्चालने राजामात्यदयः सप्तप्रकृतयः भवन्ति तथैव अत्रापि सप्तपदाधिकारिणो वर्तन्ते । यथाक्रमेणोच्यते –

१ण <u>माँझि</u> ।

ग्रामस्य प्रधानो माँझीति नाम्नाभिधीयते । ग्रामस्य विकाशाय यानि कर्तव्यकर्माणि तानि तेन पाल्यन्ते । तस्यैव निर्देशनेन सांस्कृतिकानुष्ठानम् आयोज्यते । यथा–विवाहानुमोदनं, पूजा-प्रभृतीनि कर्माणि । जातकस्य जन्मन आरभ्यः मृत्युपर्यन्तं यत् किमपि कर्मानुष्ठीयते तत् सर्वं तस्य निर्देशनैव सम्भवति ।

२ण <u>पाराणिकः</u> ।

माँझिपदसंयुक्तः यो ग्रामप्रधानो वर्तते तस्य सहयोगीरूपेण पाराणिकपदाधिकारिः निर्वाचितसदस्यः तस्य सहायकरूपेण कार्यं करोति । माँझीति प्रधानस्य अनुपस्थितौ पाराणिकपदाधिकारिणा ग्रामस्य सर्वकार्यं संसाध्यते । यदा माँझि पदत्यागं करोति तदा सैव ग्रामप्रधानरूपेण तिष्ठति ।

३ण <u>जगमाँझि</u> ।

अत्र तृतीयसदस्यः जगमाँझि भवति । अस्य दायित्वं वर्तते ग्रामे ये खलु युवक-युवतयः वर्तन्ते तेषां तासाञ्च सम्यक् प्रकारेण पथप्रदर्शनम् । ग्रामस्य अविवाहितानां युवकानां युवतीनाञ्च आचारविचारयोः निर्धारणं कथं भवेद् एतदपि तेन निर्धार्यते । ग्रामे यत्र कुत्रापि अनैतिककर्म भवति तस्य विरोधं कृत्वा समुचितमार्गप्रदर्शनाय उपदिशति । सः सर्वदा सांस्कृतिक-पारिवारिकानुष्ठानस्य सञ्चालनाय प्रयासरतो भवति । गीत-वाद्य-नृत्य-नाट्यादिषु तस्य दायित्वमत्यधिकं दृश्यते । स्वकार्येऽस्मिनसमर्थे सति स पदच्युतो भवति । ततः तस्मिन् पदे कदापि कार्यं न करिष्यति । प्रमादवशात् यदि कर्तव्यपालने विच्युतिर्भवेत्तर्हि तदर्थं यथायोग्यं दण्डं विधीयते ।

४ण <u>जगपारानिकः</u> -

अयं जगपाराणिको जगमाँझि इत्यस्य सहयोगी भवति । यदा जगमाझि अनुपस्थितो भवति तदा सैव तस्य कार्यस्य दायित्वपालनं करोति ।

५ए गडेत् ।

ग्रामस्य सर्वविधसन्देशवाहको गडेदिति । ग्रामे यदि सभा-समित्ययोः आयोजनं भवति तर्हि सैव सर्वत्र सूचनां प्रेषयति ।

६ए नायके -

वैदिकसमाजे यथा पुरोहितो भवति तथैव आदिवासिसमाजे नायके इति पुरोहितरूपेण वर्तते । अस्य नायके इत्यस्य निर्देशनेन ग्रामस्य पूजादिविधिविधानमनुष्ठीयते ।

७ए कुडामनायके -

नायके इत्यस्य सहयोगीरूपेण कुडामनायके वर्तते ।

एते एव सप्तजनाः साँऔतालसम्प्रदायस्य ग्रामसंगठनस्य सप्तप्रकृतयो भवन्ति । तेषाम् एव निर्देशनेन ग्रामस्य सर्वविधविकाशो भवति । आदिवासिग्रामस्य सृष्टेः पश्चादेव ग्रामपञ्चायत-व्यवस्थायाः निर्वाचनं भवति । वंशानुक्रमेण पञ्चायत-सदस्याः क्षमताभारं प्राप्नुवन्ति । माँझीति पञ्चायत-प्रधानद्वारा यदि कस्यापि समस्यायाः समाधानं न भवेत्तर्हि पारगाना परगानइत् वेति सभामाह्वयन्ति ते आदिवासिजनाः । माँझीति पदयुक्तात् श्रेष्ठः पारगना इति । देशमाँझि पारगाना इत्यस्य सहयोगी वर्तते । साँऔतालसम्प्रदायस्य सर्वोच्चन्यायालयो वर्तते शिकारसभा श्ल-विर वाइसिश्च वेति । अस्याः सभायाः प्रधानो वर्तते श्दिहरिश्च इति । माँझिः पारगना चेतिकक्षद्वये यदि समाधानं सम्यक् न भवेत्तर्हि अत्र शिकारसभायां सर्वानुमतिक्रमेण समाधानमवश्यमेव भवति ।

पश्चिमवङ्गेषु द्वितीयवृहत्तमादिवासिसम्प्रदायो वर्तते ओराओँ-सम्प्रदायः । साँओतालसम्प्रदायवदिव ओराओँ-सम्प्रदायस्यापि सुसज्जिता ग्रामसंगठनव्यवस्था संलक्ष्यते । दश-द्वादश वा ओराओँ-ग्रामाणां समन्वयेन संगठितं पारहा इति । पारहा इत्यस्य अधीनस्थग्रामाः प्रजाग्रामा इत्यभिधीयते । प्रत्येके प्रजाग्रामे स्वपञ्चायत-व्यवस्था परिलक्षते । यदि ग्रामपञ्चायत-व्यवस्थायां समस्यायाः समाधानं न भवेत्तर्हि पारहा-पञ्चायत-व्यवस्थामाहयन्ति ते आदिवासिजनाः । अत्र सर्वासां समस्यानां समाधानं भवति इत्यस्मात् कारणात् पारहा इति ओराओँ-सम्प्रदायस्य सर्वोच्चन्यायालयरूपेण परिगण्यते । सम्प्रति ओराओँ-सम्प्रदायस्य पारहा-पञ्चायत-व्यवस्था प्रायेणावलुप्ता ।

आदिवासिजनानामन्यतमः कोडा इति सम्प्रदायः । कोडासम्प्रदास्य ग्रामसंगठनव्यवस्था सुद्दढा भवति । कोडासम्प्रदायः तेषां सर्वविधानां सामाजिकसमस्यानां समाधानं ग्रामपञ्चायतसमितौ कर्तुं चेष्टयति । ग्रामस्य प्रधानो माहातो भवति । माहातोपदसंयुक्तः यो ग्रामप्रधानो वर्तते तस्य सहयोगीरूपेण पारमाणिकपदयुक्तः निर्वाचितसदस्यः तस्य सहायकरूपेण कार्यं करोति । कोडासमाजे माहातो-पारणिकयोः एको वार्तावाहकोऽस्ति, यो गोडाइत् इति पदसंयुक्ता भवति । एतद्विहाय पञ्चायत-सदस्यानामेकः सहायको वर्तते । यो नेकि इति नाम्नाभिधीयते। एते सर्वे सदस्याः साँओतालसम्प्रदायस्यैव वंशानुक्रमेण नियुक्ता अभवन् ।

ग्रामसभायामुपरि अञ्चल-पञ्चायत टोठा-पञ्चायत वेत्यस्य स्थानं भवति । टोठा-पञ्चायत इत्यस्य प्रधानो वर्तते पाँडे इति । अपि च अस्य मन्त्रणादातृरूपेण छेडिदार इति वर्तते । टोठा-पञ्चायत इत्यस्य तत्त्वावधाकः एइनमडल इति भवति । ग्रामसभायां यदि कस्यापि समस्यायाः समाधानं न भवेत्तर्हि टोठा-पञ्चायत - व्यवस्थायां तस्याः समस्यायाः समाधानं भवितुमर्हति । टोठा-पञ्चायत-व्यवस्था कोडासम्प्रदायस्य सर्वोच्चन्यायालयस्वरूपा ।

आदिवासिजनानामन्यतमो वर्तते मुण्डासम्प्रदायः । तेषामादिवासीनां स्वन्यायव्यवस्थास्ति । अस्य सम्प्रदायस्य न्यायव्यवस्थायां त्रयाणाम् आधिकारिकाणां प्राधान्यमस्ति । ते आधिकारिकाः यथाक्रमेण– ग्रामप्रधानः मुण्डा वेति, पुरोहितः पाहान वेति, वार्तावाहक माहातो वेति च प्रसिद्धाः । ग्रामपञ्चायत- सभायाम् एषां त्रयाणामुपस्थिति आवश्यकमेव । साधारणतया येन वंशेन मुण्डाग्रामस्य प्रथमप्रतिष्ठानं भूयते तस्य वंशस्य कोऽपि प्रवीणजनः मुण्डाग्रामस्य प्रधानो भवति । वंशानुक्रमेण अयं पदमर्यादां प्राप्नोति । ग्रामस्य सामाजिकसमस्याकलहविवादानां समाधानं सर्वानुमतिक्रमेण मुण्डा इति पदाधिकारिणा निर्धार्यते । यदि मुण्डा कुत्रापि गच्छति तर्हि तस्यानुपस्थितौ तस्य पुत्रो ग्रामस्य सर्वकार्यं संसाध्यते । द्वितीयाधिकारिको वर्तते पाहान इति । मुण्डाग्रामे पाहानपदाधिकारिजनः गणतान्त्रिकपद्धत्या निर्वाचितो भवति । अस्य सम्प्रदायस्य पञ्चायत-सभायां वैदिकसमाजे यथा पुरोहितो भवति तथैव मुण्डासमाजे पाहान भवति । अस्य पाहानस्य निर्देशने ग्रामस्य पूजापाठादिकमनुष्ठीयते । दृश्यते यत् वैदिकसमाजे पुरोहित जन्मना भवति किन्तु मुण्डासमाजे वर्णव्यवस्था प्रचलनं नास्ति ततः अत्र पाहान पुरोहितो वा निर्वाचितो भवति । ग्रामस्य प्रवीणजनैः साकम् आलोचनया सः पाहानः पूजानुष्ठानस्य दिवसनिर्धारणं करोति । पाहानस्य सहयोगीरूपेण पूजार इति वर्तते। एक वार्तावाहकोऽप्यस्ति यः माहातो इति। माहातो वंशानुक्रमेण नियुक्तो भवति । पुनः बहूनां ग्रामाणां समन्वयेन पाडहा भवति । ग्रामस्य सभायां यदि समस्यायाः समाधानं न भवेत्तर्हि पाडहा इति सभां निकषा समस्यायाः समाधानं भवति । पाडहा इत्यस्य प्रधानो भवति पाडहा-राजा इति । पाडहा-राजा इत्यस्य सहायको भवति देओयान इति । दृश्यते यत् मुण्डासमाजे व्यक्तिकेन्द्रिक-गणतान्त्रिकयोः शासनद्वयस्य प्रचलनं समभावेन वर्तते । लोधासम्प्रदायस्यापि सुनिपुणा ग्रामसंगठनव्यवस्थास्ति । समाजस्य विविधानां कलहादीनां समस्यानां समाधानं ग्रामसंगठनेनैव भवति । अस्य समाजस्य ग्रामस्य प्रधानो वर्तते मुखिया इति । वार्तावाहको भवति डाकुया-प्रधान इति । लोधासमाजस्य पुरोहितं देहरि दिहरि वेति उक्तम् । ग्रामस्य शान्तिशृङ्खलां रक्षणार्थं कलहादीनां समस्यानां समाधानाय च शवर इति आदिवासिगोष्ठीनामपि स्वपञ्चायतव्यवस्थामस्ति । पञ्चायतव्यवस्थायां सर्वश्रेष्ठोपाधिः प्रधानो भवति । ग्रामस्य विकाशाय यत् किमपि कर्माणि कर्तव्यं तत् तेन पाल्यते । प्रधानपदसंयुक्तः यो ग्रामप्रधानो वर्तते तस्य सहयोगीरूपेण गडेत, तस्य सहायकरूपेण कार्यं करोति ।

एतद्विहाय विरहड.हो.असुर.करमालि.माहालिप्रभृतीनाम् आदिवासिसम्प्रदायानामपि स्वपञ्चायतव्यवस्था परिलक्ष्यते । पञ्चायतसदस्यपदेषु केवलं पुरूषाणाम् अधिकारो वर्तते । महिलायाः स्थानं न परिदृश्यते । प्राग् उत्तमसंख्याकान् आदिवासिग्रामान् स्वपञ्चायतद्वारा परिचालितोऽभवत् । किन्तु सम्प्रति जीवनयापनार्थं ते आदिवासिजनाः विविधस्थाने विस्तारितवन्तः ततः ग्रामसंगठनव्यवस्था किञ्चत् क्षयजाता । तस्मात् कारणाद् अल्पत्वमेवादिवासिगोष्ठीषु सम्यग् ग्रामसंगठनव्यवस्था प्रचलिता अस्ति । सम्प्रति आदिवासिसमाजस्य शिक्षिताः जनाः भारतीयसंविधानस्य अनुपालनं कुर्वन्ति । ग्रामे शिक्षा-चिकित्साप्रभृतीनां समुचितव्यवस्था करणाय ते अहर्निशं प्रयासं कुर्वन्ति । यथा भारतीयशिक्षितसमाजे यादृशी व्यवस्था वर्तते तादृशि व्यवस्था अधुना आदिवासिसमाजस्य ग्रामेष्वपि परिलक्ष्यते । तत्रेत्येता जनाः महिलानां यथायोग्यं समादरं कुर्वन्ति । कुत्रापि केनापि सह मतविरोधे सत्यपि अन्यत्र भावप्रकाशं ते न कुर्वन्ति । सर्वदा स्वल्पसंसाधने जीवनं ते यापयन्ति । अस्य स्वपरिवारस्य दायित्वपालनं समुचितरूपेण ते कुर्वन्ति । ग्रामस्य प्रधानो ग्रामसंगठनस्य नीतिनियमयो अनुकूलमाचरणं

करोति । परिशेषे एतदुच्यते यद्, एवम्भावेनादिवासिसमाजे धर्मसंस्कृतिमर्यादाप्रभृतीनामनुकूलं व्यवहारं परिलक्षितं भवतीति शिवम् ।

तथ्यसूत्राणि

[1] ब्मदेने त्मचवतज .2001

सहायकग्रन्थसूची

1. कुमारए दीपकः । *भारतीय संस्कृति* । वाराणसीरू चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशनए २०१४०

2. मिश्र, शङ्करकुमार / *षोडशसंस्कारविमर्शः* । वाराणसीरू चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन, २०१८

3· त्पेसमलए भ्भ्भ् *जीम ज्तपइमे – ैजमे व ि ठमदहंस ;टवसण1द्धण* ज्ञवसांजंरू थ्पतउं ज्ञस्ड च्तपअंजम स्पउपजमकए 1998ण

4· त्वलए ठपदंल ज्ञनउंतण *जीम ज्तपइंस बनसजनतम व ि प्दकपंण* छमू क्मसीपरू ब्वदबमचज चनइसपेीपदहए 1976ण

5· बिंजजवचंकीलंए च्तंकपचण *त्मकमपिदपदह ज्तपइंस प्कमदजपजलण* छमू क्मसीपरू च्तपउने ठववोए 2014·

6· ठवककपदहए च्ण्ञ्ण ैदजंस थ्वसा ज्संमेण छमू क्मसीपरू ळलंद च्नइसपेीपदहए 2007ण

7. বাস্কেএ ধীরেন্দ্রনাথ । *বঙ্গ সংস্কৃতিতে প্রাক্‌বৈদিক প্রভাব* । কোলকাতারূ সুবর্ণরেখাএ ১৯৯২

8. বাস্কেএ ধীরেন্দ্রনাথ । *সাংওতালী ভাষা ও সাহিত্যের ইতিহাস* । কোলকাতারূ বাস্কে পাবলিকেশনএ ১৯৯৯

9. বন্দোপাধ্যায়এ সুভাষচন্দ্র । *জঙ্গলমহলের জনজীবন ও লোকসংস্কৃতি* । কোলকাতারূ বঙ্গীয় সহিত্যসংসদএ ১৩৭৫

10. বাস্কেএ ধীরেন্দ্রনাথ দ্ব *পশ্চিমবঙ্গের আদিবাসী সমাজ* । কোলকাতারূ বাস্কে পাবলিকেশনএ ২০১৩

11.মাহাত । পশুপতি প্রসাদ । *ভারতের আদিবাসী ও দলিত সমাজ* ।কলিকাতারূ সুজন পাবলিকেশনস্, ১৯৯৫

8.ভট্টাচার্যএ যতীন্দ্রমোহনএ ঘোষএ শৈলেন্দ্রকুমার এবং ঘোষএ শৌরীন্দ্রকুমার ;সম্পাদিত দ্ব । *অমূল্যচরণ বিদ্যাভূষণ রচনাবলী* ।কোলকাতারূ পশ্চিম্বঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদএ ১৯৮২ ।

9.ভট্টাচার্যএ সুকুমারী দ্ব *প্রাচীন ভারত* দ্ব কোলকাতারূ ন্যাশনাল বুক এজেন্সি প্রাইভেট লিমিটেডএ ১৯৯৮